

Швайба Н.І., Олененко А.Г. Фонд Азовської губернської канцелярії в Державному архіві Ростовської області: склад та інформативні можливості документів / Н.І. Швайба, А.Г. Олененко // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2013. – Т. 26. – С. 164–172

Надія ШВАЙБА, Анна ОЛЕНЕНКО
(Ростов-на-Дону, Росія, Запоріжжя, Україна)

УДК 930.253(470.61)"16"(045)

**ФОНД АЗОВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ
В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ РОСТОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
СКЛАД ТА ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ
ДОКУМЕНТІВ**

Для дослідження історії Південної України останньої чверті XVIII століття на сьогодні актуалізована велика кількість джерел з багатьох архівосховищ. Особливо активно цей процес тривав у 1990–2000-ні роки в зв'язку з отриманням нового поштовху в розвитку історичної науки, джерелознавства, археографії. При цьому більшість дослідників історії південноукраїнського регіону працюють з добре відомими фондами архівних і музейних установ, продовжують вивчати їх документи, публікують результати своїх знахідок. Цей пошук значно полегшують наявні ґрунтовні огляди архівних фондів України та Росії, в яких вказані архівосховища, необхідні історикам для дослідження Південної України. Так, підготовлений А.В. Бойком покажчик справ фондів архівів Москви та Петербургу допомагає сучасним дослідникам зорієнтуватися у представницькому та розпорошеному корпусі джерел [1]. Дисертаційна монографія цього ж автора дозволяє не тільки визначитися з напрямками евристичної роботи, а й отримати інформацію стосовно основних видів джерел, які так чи інакше відображають історію південноукраїнського регіону останньої чверті XVIII століття [2]. У своїх дослідженнях А.В. Бойко окреслив основне коло архівів, де на сьогодні зосереджуються джерела з історії Південної України. Втім, до відомих архівосховищ слід додати ще одне – Державний архів Ростовської області (ДАРО) у м. Ростові-на-Дону.

Наявний у ДАРО 800-й фонд зберігає чималу частину документів Азовської губернської канцелярії (далі – АГК), розпорошених крім того по архівосховищах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Центрального державного історичного архіву м. Києва, Російського державного архіву давніх актів, Російського державного військово-історичного музею. Особливістю архівного фонду ДАРО є тематичне спрямування його документів. На відміну від інших архівосховищ, де зберігаються розпорошені документи Азовської губернської канцелярії, фонд ДАРО стосується переважно межової справи: відводів і розмежування земель Азовської губернії, вирішення земельних спорів, визначення кордонів між губерніями тощо.

В Азовській губернії (1775–1783) за межування відповідала її головна адміністративна установа – Азовська губернська канцелярія, та її межова експедиція. Остання була створена всупереч інструкції від 25 травня 1766 року, що регламентувала діяльність межових інституцій. Згідно з її положеннями на місцях могли створюватися лише контори та канцелярії, основним функціональним призначенням яких було визначення кордонів землеволодінь [3, с. XVII]. На території Азовської губернії Генеральне межування не проводилось, але в умовах її поміщицької та іноземної колонізації, необхідність розмежування значної кількості офіційно “порожніх” земель спричинила утворення межової експедиції. До складу останньої увійшли землемір штаб-

офіцерського чину та два обер-офіцерського, чотири помічника, канцелярист, копіїст та сторож [4, арк. 71 зв.; 5, с. 463]. Головою межевої експедиції Азовської губернії став Олексій Іванович Писемський, який контролював як діяльність губернської межевої експедиції, так і провінційних та повітових межувальників.

Фондоутворювачем 800 фонду ДАРО, де зберігаються документи, пов'язані з межуванням у Азовській губернії, є Азовська губернська канцелярія. Переважна більшість документів фонду складається з вхідних до губернської канцелярії документів та копій вихідних. В той же час, у фонді зберігається багато справ (приміром, 103, 110, 171, 189, 469, 449, 451), сформованих безпосередньо в межевій експедиції Азовської губернії. Такі справи містять рапорти окремих межувальників голові межевої експедиції О.І Писемському, оригінали указів межевій експедиції з АГК та ордерів губернатора В.О. Черткова, направлених на виконання в межеву експедицію тощо.

Наявність в одному фонді документів, сформованих у різних губернських установах, може мати своє пояснення. Межева експедиція була структурним підрозділом АГК, тому після ліквідації у 1783 році Азовської губернії та припинення діяльності її межевої експедиції [4, арк. 144–144 зв.], їх документи могли зберігатися в архіві АГК разом. Відомо, що до 1917 року архів АГК зберігався при губернському правлінні у Катеринославі, згодом, до часу його втрати в роки Другої світової війни, у Дніпропетровському крайархіві.

Коли саме та за яких обставин відбулося розпорошення комплексу документів АГК – документально встановити не вдалося. Якщо розпорошення відбулося у XVIII столітті, то до цього могла призвести сама межувальна справа, точніше, виклик фахівців з межевої експедиції Азовської губернії до іншого місця. Нагадаємо, що у лютому 1782 року азовський губернатор В.О. Чертков був призначений Воронежським і Харківським намісником. Однією з перших справ, за яку він взявся на новій посаді, було визначення кордонів намісництва [6]. Протягом 1781–1783 років відбулося межування з намісництвами Тамбовським, Тульським і Орловським, Курським, Саратовським, Харківським, Областю Війська Донського та Азовською губернією. За розмежування кордонів з двома останніми територіальними об'єктами відповідав радник Воронежської палати громадянського суду Є. Мельгунов [7, с. 58–59]. У ході цього процесу досвідчені службовці Азовської межевої експедиції могли бути залучені до межування із сусідніми намісництвами. Не виключаємо, що їх дислокація могла спричинити перевезення частини документів, що зберігала своє оперативне значення, до Воронежу, або до ближчого Харкова.

Прослідити місце знаходження і долю цих документів протягом XIX – першої половини XX століття вкрай важко. Лише в роки повоєнної систематизації матеріалів радянських архівосховищ відшуковуються розпорошені комплекси документів, пов'язані з межевою справою в Азовській губернії. Заслужує уваги той факт, що типові групи джерел, пов'язані з діяльністю однієї установи, описуються і фондується одразу в двох архівах: у Ростовському та Харківському. Фонд 800 ДАРО формується протягом 1951–1958 років, фонд 683 філіалу ЦДІА УРСР у м. Харкові – протягом 1954–1968 років. Фонд у м. Ростові-на-Дону отримав назву “Азовська губернська канцелярія”, а фонд у Харкові – “Азовська (Воронезька) губернська межева експедиція”. На початку 1970-х років у ході архівної реформи фонд 683 з Харківського архіву був переданий до ЦДІА УРСР у м. Києві [8, с. 78], де зберігається і дотепер [9].

Зміст обох фондів вказує, що їх документи були напряму пов'язані з діяльністю межевої експедиції Азовської губернії і становили колись єдиний документальний комплекс. У який час і за яких обставин сталося його розпорошення та осідання однієї частини у Харкові, а іншої – у Ростові-на-Дону, лишається досі не з'ясованим.

У справі 800 фонду ДАРО є документ: розпорядження архівного управління МВС УРСР №6/3/2905 від 12.08.1954 р. про передачу з фонду “Азовская губернская межевая экспедиция” Державного архіву Харківської області однієї справи (1779 р. Межева книга

села Олександрівки Торського повіту Азовської губернії, власник – губернатор Слобідсько-Української губернії Д. Норов). У 1958 році справа була включена до опису 800 фонду ДАРО. Втім, ця єдина документальна зачіпка не дозволяє нам з певністю стверджувати, що інші 468 справ фонду потрапили до Ростова-на-Дону в такий самий спосіб, – тобто з Харківських архівів у повоєнний час.

Історія розпорошення документального комплексу Азовської губернської канцелярії та обставини осідання його частин в різних архівах лишаються до кінця не з'ясованими. Не виключно, що частина документів АГК з'явилася в ростовському архіві через історичну необізнаність. У путівнику ДАРО вказано, що територія колишньої Азовської губернії у 1888 р. увійшла до складу Області Війська Донського [10, с. 33]. Проте до складу ОВД увійшла лише певна частина давно скасованої адміністративно-територіальної одиниці. В описі, який почали складати у 1952 р., зазначена назва 800 фонду: “Азовская губернская канцелярия (г. Азов)”. Насправді, Азовська губернська канцелярія та її межова експедиція ніколи не знаходились в Азові. З моменту утворення губернії вони перебували у Білевській фортеці, а з 1778 року – у Катеринославі. Втім, документи АГК могли потрапити до Ростова-на-Дону як до міста, в якому перебував ближчий до Азову обласний архів.

На сьогодні 800 фонд ДАРО містить 469 одиниць зберігання. Справ було більше, але у 1951 році, тобто напередодні складання опису фонду, за результатами проведеної експертизи цінності документів, 52 одиниці зберігання було знищено.

Хронологічно документи фонду охоплюють період 1775–1784 рр. Географічно документи стосуються переважно території самої Азовської, в окремих випадках – прилеглих Новоросійської, Малоросійської, Слобідської губерній.

Для фонду характерне видове різноманіття документів, визначене тематичною направленістю комплексу. Найбільше представлена розпорядча та доповідна документація, пов'язана із відводами землі. За видовою приналежністю найчастіше зустрічаються укази та донесення. Така ситуація спричинена особливістю формування межових справ. Зазвичай, у ході відводу землі створювалися два види документів – донесення та указ. У донесенні викладалося прохання бажаного отримати земельну ділянку в межах губернії, її розмір та приблизне місце, а в указі АГК, як правило, дозвіл на цей відвід. Необхідно зазначити, що, якщо в справах осідали оригінали донесень, то укази збереглись переважно в чернетках або копіях. Оригінали указів канцелярії надсилались межовій експедиції або окремим фізичним особам, чернетки, зазвичай, зберігалися в самій установі.

У справах нерідко зустрічаються ордери Г.О. Потьомкіна, В.О. Черткова, О.І. Писемського, рапорти межувальників, копії промеморій із Азовської до Новоросійської губернської канцелярії [11, арк. 81–83]. У фонді ДАРО досить розповсюджені запити та довідки, які майже не зустрічаються в інших архівосховищах. Зазвичай, запити надходили з АГК, провінційних установ до межової експедиції для уточнення кордонів земельних ділянок, визначення власника тощо. На запит надходила довідка, яка оформлювалась на звороті запиту [12, арк. 7–7 зв.; 13, арк. 116–116 зв.]. Довідка доводила до відома необхідну інформацію і надавала підстав для прийняття подальших розпоряджень.

Заслужують на увагу документи, що продукувалися безпосередньо під час межування: польовий журнал межувальника [13, арк. 36], межова книга [14, арк. 1] та геометричний план [15, арк. 2]. В окремих випадках межувальник спирався на “сказки старожилів людей”, які присягали у церкві, підтверджуючи правдивість своїх слів. Текст такої “клятвенної обіцянки” надсилався до межової експедиції [16, арк. 36–37].

У фонді ДАРО, на відміну від інших архівів, зустрічаємо такий вид документа, як підписка. Вона складалася наприкінці межування, після видачі відкритого указу, геометричного плану та межової книги, повинна була забезпечити здійснення певних дій або запобігти повторення певної ситуації в майбутньому. Так, прикладом типової

підписки є документ, підписаний повіреним поміщика прем'єр-майора М. Кочубея, який обіцяв розчищати просіки на відмежованій йому землі та слідкувати за станом межових стовпів [17, арк. 123].

Частина документів зберігається в тому вигляді, в якому була сформована у XVIII столітті. На це вказує цілісність самої в'язки, зшиті канцелярською ниткою, обкладинка з оригінальною назвою справи та її архівним номером, пагінація сторінок і підписи губернського архіваріусу. Такі зв'язки дозволяють судити про стан архівної справи в губернських установах кінця XVIII ст. Деякі документи, навпаки, розпорошені по одному-два і представляють на сьогодні окремі самостійні справи.

На час існування Азовської губернії припадає пік земельних роздач у Південній Україні. Приєднана імперією територія вимагала скорішого залюднення, тож процес межування відбувався прискореними темпами. До губернської канцелярії надходили прохання виділити землю площею від кількох десятків десятин до кількох тисяч. Найбільші ділянки у 12 000 десятин зазвичай відводились вищому чиновництву. Також відводились ділянки для заведення виноградників, млинів, під хліборобство тощо, що повинно було забезпечити господарський розвиток губернії та регіону. Переважна більшість справ фонду (більше 300 одиниць зберігання) стосується питання відведення окремим особам земельних ділянок в різних повітах Азовської губернії.

Землі відводилися переважно за власним поданням фізичних осіб. Але є близько десятка справ, у яких пропозиції виділення земельної ділянки тому чи іншому майбутньому власнику надходили безпосередньо від генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, азовського губернатора В.О. Черткова або місцевих установ. У таких випадках, зазвичай, землі відводились окремим високопоставленим чиновникам, на потреби церков тощо.

Більше сотні справ стосуються відведення землі для будівництва житлових будинків, торгових лавок та інших об'єктів на Катеринославському форштадті. Як відомо, в другій половині 1770-х років будується нове губернське місто – Катеринослав, до якого вже 1778 року переїжджають азовський губернатор В.О. Чертков та вся губернська канцелярія. Звісно, бажаючих отримати землю в новому губернському центрі було більш, ніж достатньо, окремі звернення стосувалися прохання відвести землю під торгові лавки. Прохання до губернської канцелярії подавали переважно чиновники, купці та перші міщани Катеринославу.

У фонді зберігаються справи щодо земельних спорів, які виникали переважно через зіткнення інтересів новоспечених земельних власників та колишніх запорозьких козаків, мешканців численних зимівників, що опинилися у відводі тій чи іншій персоні. Окрема велика справа стосується межування, що паралельно тривало в Новоросійській губернії [18].

Щойно створена Азовська губернія як територіальна одиниця вимагала визначення кордонів із сусідніми губерніями. Це відобразилося в документах 800 фонду, який містить справи, що стосуються вирішення прикордонних суперечок з Новоросійською та Слобідсько-Українською губернією.

Унікальною знахідкою є чернетка опису кордонів Азовської губернії, археографічна публікація якого була здійснена Я.П. Новицьким ще на початку XX ст. [19]. Знайдений документ може наблизити нас до визначення автора, мети та дати створення документу [20].

У комплексі джерела фонду відбивають процес створення чіткого адміністративно-територіального поділу, дозволяють встановити на мікрорівні як і хто ставав власником землі в губернії, казуси, що траплялися при цьому. Джерела фіксують географію і топонімію українського степу на останню чверть XVIII ст., особливості його тогочасного ландшафту.

З джерел фонду постає життя самих межувальників: спектр їх професійної діяльності (межування, геодезична зйомка, картографування, збір різного роду інформації,

з'ясування спірних питань), їх персональний склад, кар'єри, повсякденний побут, окремі казуси, що траплялися під час роботи [21]. Ця категорія службовців, здається нам, сама по собі заслуговує на окреме вивчення, адже після двох-трьох років служби межувальник добре знав, що являють собою не лише землі губернії, а й сама губернія, чим вона живе і чим живе її людність.

Таким чином, ДАРО зберігає унікальний комплекс джерел з історії Південної України періоду 1775–1784 рр., який ще жодного разу не потрапляв до поля зору українських істориків. Сподіваємося, що огляд фонду дозволить залучити архівні матеріали до нових історичних та джерелознавчих студій.

Джерела та література:

1. Бойко А.В. Джерела з історії Південної України останньої чверті XVIII століття в архівосховищах Москви та Петербурга / А.В. Бойко. – Запоріжжя, 1996. – 60 с.
2. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел / А.В. Бойко. – К., 2000. – 308 с.
3. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття) / Упорядники А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев та ін.; передмова І.В. Савченко. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2005. – 528+XLI с. (Серія “Джерела з історії Південної України”; т. 1)
4. Российский государственный архив давних актов, ф. 16, д. 588, ч. 10.
5. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1782. – СПб.: При Императорской Академии наук, б/д. – 470 с.
6. Акиншин А.Н. Наместник Чертков Василий Алексеевич (1782–1793) / А.Н. Акиншин // Воронежские губернаторы и вице-губернаторы, 1710-1917: историко-биографические очерки. – Воронеж, 2000. – С. 116–117.
7. Шевченко Е.А. Воронежское наместничество (1779–1796 гг.): система управления / Е.А. Шевченко. – Воронеж: изд-во “Истоки”. – 301 с.
8. Архівні установи України. Довідник. Т.1. Державні архіви. / Ред. Г.В. Боряк, І.Б. Матяш та ін. – К., 2005. – 692 с. (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники).
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1966.
10. Государственный архив Ростовской области. Путеводитель / Сост. Л.И. Буханова, Н.А. Качалкин, Н.И. Мастерова и др. – Ростовское книжное издательство, 1961. – 470 с.
11. Государственный архив Ростовской области (далі – ГАРО), ф. 800, д. 176.
12. ГАРО, ф. 800, д. 1.
13. ГАРО, ф. 800, д. 110.
14. ГАРО, ф. 800, д. 469.
15. ГАРО, ф. 800, д. 229.
16. ГАРО, ф. 800, д. 172.
17. ГАРО, ф. 800, д. 103.
18. Швайба Н.І. “Дерзнул ругать указ...”: колишні запорожці і перебування Новоросійської губернії / Н.І. Швайба // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2011. – Т.23. – С. 92–97.
19. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. (Левобережная часть нынешней Екатеринославской). (1775–1783). Архивные источники / Сост. Я.П. Новицкий. – Александровск, 1910. – 38 с.
20. Олененко А.Г. Опис кордонів Азовської губернії: нові факти до історії створення джерела / А.Г. Олененко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2013. – Вип. 10. – С. 70–76.

21. Швайба Н.И. Межевщики Азовской губернии (1775-1784): состав и особенности службы / Н.И. Швайба // РУБИКОН. Сборник научных работ молодых ученых. Выпуск 60. – Ростов-на-Дону, 2012. – С. 11–14.

Надія Швайба, Анна Олененко (*Ростов-на-Дону, Росія, Запоріжжя, Україна*). **Фонд Азовської губернської канцелярії в Державному архіві Ростовської області: склад та інформативні можливості документів**

У статті здійснено огляд фонду Азовської губернської канцелярії, який зберігається в держархіві Ростовської області. Представлено історію створення фонду, особливості видової структури вміщених у ньому документів. Також висвітлено інформативний потенціал джерел.

Ключові слова: Азовська губернська канцелярія, фонд, держархів Ростовської області, межування.

Надежда Швайба, Анна Олененко (*Ростов-на-Дону, Россия, Запорожье, Украина*). **Фонд Азовской губернской канцелярии в Государственном архиве Ростовской области: состав и информативные возможности документов**

В статье осуществлен обзор фонда Азовской губернской канцелярии, хранящийся в госархиве Ростовской области. Представлено историю создания фонда, особенности видовой структуры документов. Также освещен информативный потенциал источников.

Ключевые слова: Азовская губернская канцелярия, фонд, госархив Российской области, межевание.

Nadiya Shvaiba, Anna Olenenko (*Rostov-na-Donu, Russia, Zaporizhya, Ukraine*). **The Azov province office fund in the State Archive of Rostov Oblast': structure and informative capabilities**

The overview of the Azov province office fund that is preserved in the State Archive of Rostov Oblast' is implemented. The history of the creation of the fund, the particularities of the documents' structure are presented. The informative potential of the sources is illuminated.

Key words: Azov province office, fund, State Archive of Rostov Oblast', landmaking.